

VZNIK SOUVĚTÍ

- základní typy souvětí zřejmě zformovány v době praslovanské (předpisemné),
- teprve rozvoj vyjadřovacích potřeb ve sféře psané komunikace vedl k dalšímu rozvoji či vnitřní diferenciaci jednotlivých souvětých typů.

Vznik souvětí – ze spojení původně samostatných vět k sobě připojených volně, bez zjevného syntaktického vztahu (juxtapozice).

Klíčovým pojmem je mechanismus reanalýzy a gramatikalizace.

1. Z původně volného spojení vět pak postupně vznikaly základní souvěté typy:

- spojení dvou klauzí na principu syntaktické závislosti, tj. jedna z klauzí je součástí syntaktické stavby druhé klauze (tj. vztah věta maticová/řídící – věta zanořená/vedlejší),
- spojení dvou klauzí na sobě syntakticky nezávislých, mezi nimiž lze stanovit obecné významové vztahy interpretovatelné pomocí binárních logických spojek konjunkce (slučovací, stupňovací, odporovací), disjunkce (vylučovací) a implikace (následkové/důsledkové).

2. Součástí tohoto procesu byl vznik spojovacích výrazů, které se vyvinuly přehodnocením slov nacházejících se na hranici mezi dvěma větami. Tímto způsobem vznikly:

- konjunktory / koordinační (parataktické) spojovací výrazy, tj. spojovací výrazy koordinačního vztahu,
- subjunktory / subordinační (hypotaktické) spojovací výrazy.

Neměli bychom však skupinu spojovacích výrazů chápat jako homogení (jak napovídá vágní výraz *spojovací výrazy*). I v nové češtině se na spojování vět podílejí rozličné slovní druhy:

- spojky (*a, avšak, že, aby, jestliže, když, protože*),
- relativa (*který, kdo, co*),
- příslovce a příslovečné výrazy (*proto, jednak – jednak, dílem – dílem, na jedné straně – na druhé straně*),

- částice (včetně větných příslovcí: *li, zdali, jestli, sice, tedy, tudíž*).

Spojovací výrazy se rekrutovaly z funkčních slov, majících gramatickou funkci a velmi obecný význam:

1. deiktické formy (zájmena, příslovce, částice a citoslovce),
2. anaforické formy (zájmena, příslovce a částice),
3. tázací výrazy (zájmena, příslovce a částice),
4. prostředky negace,
5. pomocná slovesa (syntaktické nebo morfologické auxiliáry),
6. zanikající formy.

Jak je z uvedených příkladů patrné, předpoklady pro vznik spojovacích výrazů se vytvářely v okamžiku, kdy mluvčí signalizoval:

- svůj postoj k tomu, co sděluje (tázací formy, citoslovce),
- zapojenost sdělení do kontextu a situace (anaforické a deiktické formy),
- svůj postoj k adresátovi (formy signalizující kontakt či apel).

1. VÝCHOZÍ FORMY SPOJOVACÍCH PROSTŘEDKŮ

1.1 Deiktické formy

Deiktické citoslovce *nali(t)* mělo zřejmě význam ‚ejhle‘ – z něj vznikl stč. spojovací výraz, který měl celou řadu funkcí, ve nichž se původní význam ještě dobře zrcadlí:

Kompletivní spojka

(1) *uzřě {Ctirad}, nali dievka pláče DalC ‚ejhle‘*

Adverzativní spojka

(2) *letie {mnozí} ...k nim {k nevěstkám}, naliť i bude hoře jim, anoť jě diábel potrhne DesHrad ‚ejhle‘*

Příčinná spojka

(3) Zderad... vojsku káza zasě hnáti, nalit' Sasici na kněz udeřili DaIC ,ejhle‘

1.2 Anaforické formy

Relativní zájmena **jenž, jež, jež** vznikla z demonstrativního/anaforického zájmena *jь, ja, je. Konstituovala se v kontextech, kde toto zájmeno původně plnilo anaforickou funkci podobnou novočeskému ,(a) ten‘:

(4) Pochválen Hospodin, jen nedal nás v jětie zubóm jich ŽaltWittb

(5) Aldik krásen jako anjelik, jenž u blátě se válé PřípJiř

Podobným způsobem si lze představit vznik spojky kompletivní spojky **že**.

Ve stč. doloženo v řadě podob: *že, ž, ježe, jež, ež, ež'* (zřídka *jenž, ješto*), což naznačuje původní podobu *je-že, které je členitelná na komponenty:

<i>je</i>	+	<i>že</i>
dektické ,to‘		enklitická částice nejasného významu

- původně šlo o spojení uvozovací věty a věty přímo reprodukcující přímou řeč,
- *ježe* patřilo do první klauze a anticipovalo klauzi následující,
- v takovém případě nebyl ještě mezi uvozovací klauzí a přímou řečí syntaktický vztah; Jaroslav Bauer (Lamprech – Šlosar – Bauer 1986: 375) to demonstruje na následujícím dokladu ze *Života svatých otců*:

(6) *Jdi a pověz jim, žeť nejsem prázden Otc*

Jehož původní význam interpretuje následovně:

(6) *Jdi a řekni jim toto: Nejsem volný*

Můžeme sledovat paralely v dalších jazycích

(7) a. *Vím toto: přijde* → *Vím, že přijde*

b. *Ich weiß das: er kommt* → *Ich weiß, dass er kommt*

c. *I know that: he will come* → *I know that he will come*

V takových případech pak nastala situace příhodná pro vznik spojky kompletivních vět. S touto změnou pak souvisí nutná změna gramatické osoby a někdy i času a slovesného způsobu.

(8) *Petr řekl: „Nepřijdu“ → Petr řekl, že nepřijde*

Ve staré češtině je ještě jistý rozpor mezi přímou řečí a závislou větou:

(9) *Poslali sú do Konstancí listy páni, rytieři, panoše a tak sú psali, že jste nám to k hanbě učinili, ...*
Let

1.3 Tázací výrazy

Řada tázacích výrazů se uplatňuje v kompletivních větách majících status závislých otázek, např. **li**:

(10) *Bóh s nebě sezřěl na syny člověcie, aby sezřěl, jest li (člověk) rozumný* ŽaltWittb ‚si est intelligens‘

V kombinaci se sponovým slovesem *být* ve 3. os. vzniklo tázací **jest-li**. Jeho vznik si lze představit následujícím způsobem.

Ptal se, jest-li doma ? → Ptal se, jestli doma → Ptal se, jestli je doma

Jestli bylo dlouho chápáno jako kompozicionální:

(11) *Ptal se, jest-li vstali Tomsa*

Z tázacího **li** v samostatných zjišťovacích otázkách vznikl již ve 14. stol. spojovací výraz podmínkových vět. Lze si to představit v takových případech, kdy tázací věta s *li* je řečnická, tzn. mluvčí zná odpověď, kterou vzápětí realizuje, popř. předjímá odpověď ano/ne a vyvozuje z ní konsekvence. Pak se může dostat do popředí význam podmínky:

(12) *Jsi-li syn boží, spust' se dolóv* EvZim
‚Jsi syn boží? (pokud ano,) Skoč dolů.‘

Z původně tázacího **kako** užitého ve zvolacích větách se v průběhu 14. stol. ustálil přípustkový spojovací výraz:

(13) *Kakž mnoho věž bě ve zdi, však se jemu nic to nezdi* AlxV
‚Jak mnoho bylo věží ve zdi! Přesto se mu to zdálo ničím.‘ → ‚Ačkoli bylo mnoho věží ve zdi, přesto se mu to zdálo ničím.‘

1.4 Prostředky negace

V nejstarší době se pomalu začíná formovat spojka *než*, která se skládá ze dvou částí:

<i>ne</i>	+	<i>že</i>
marker negace		enklitická částice nejasného významu

Negace byla původně samostatná, tzn. představovala autonomní element mezi dvěma spojovanými klauzemi. Mohlo následovat:

- po negované první klauzi – *než* představovalo opakování této negace (korektura neplatného/neadekvátního)

(14) *tito nedávají, než berú ChelčPost*
,tito **ned**ávají, ne, berou‘

- po kladné první klauzi – *než* představovalo dodatečnou negaci (korektura očekávání):

(15) *za to mám, že sú podobné k opicem, než neviděl sem jich CestKabK*
,**domnívám** se, že **jsou** podobné opicím, ne, neviděl jsem je‘

Specifickému vývoji podlehl výraz *aniž*.

<i>a</i>	+	<i>ni</i>	+	<i>že</i>
spojovací výraz		marker negace		enklitická částice nejasného významu

Od nejstarší doby představoval variantu záporky *ni(ž)*, která se původně užívala také jako spojovací prostředek slučovacího vztahu: znamenala totéž, co v nové češtině ‚a ani/a ne/a ani ne‘.

- po kladné větě

(16) *Ale že ten stav vysoký **jest**, aniž mohú všickni jeho dosieci, jedno sami dokonalí LyraMat*

- po záporné větě

(17) *v zemi jiných lidí nic **nebudete** vlásti, aniž budete jmieti částky mezi nimi JakVikl*

Časem *ni* ustoupilo *ani/aniž*.

Ve starších obdobích se po *ani/aniž* nežívalo záporného tvaru slovesa, což se drželo i tehdy, když už kladení druhého záporu začalo nabývat vrchu.

V období humanismu

ani + záporný tvar přísudku × *aniž* + kladný tvar přísudku

Patrně zde spočívá počátek procesu funkčního odlišení *ani* a *aniž*, protože po *aniž* se kladný slovesný tvar udržel až do současnosti.

U *aniž* však na prahu nč. došlo k jeho změně v subjunktor: po kladných větách se užívá v adjunkčních klauzích **očekávaných, ale nenastalých okolností**:

(18) *Odešel, aniž zaplatil*
,odešel bez toho, aby zaplatil‘

1.5 Pomocná slovesa (syntaktické nebo morfologické auxiliáry)

Kondicionálový auxiliár (AuxK) nacházející se na iniciální větne pozici byl přehodnocen ve výraz mající funkci subjunktoru:

1.5.1 Samostatný AuxK

- v kompletivních klauzích deklarativních, v nichž signalizuje, že děj/stav VF zanořené věty je nemožný, nejistý, nepravdivý, popíraný či domnělý:

(19) *Před Děvín se bráchu, mniece, by dievky mēchýřem zahnali* DalL
,před Děvín se brali domnívajíce se, že dívky zaženou mēchýřem‘

- v adjunkčních účelových klauzích

(20) *jemuž jej byl král poručil, by jej čsti, mūdrosti učil* AlxV
,aby jej cti a moudrosti učil‘

- v adjunkčních podmínkových klauzích

(21) *kak by mi to pomohlo, by mi sě to státi mohlo* LegPil
,kdyby se mi to státi mohlo‘

- v adjunkčních přípustkových klauzích

(22) *by mi opat v uoheň kázal, já bych neodpověděl* OtcB
,i kdyby mi opat poroučel {skočit} do ohně‘

1.5.2 AuxK v kombinaci s dalším elementem

V kombinaci s částicí nebo relativem se AuxK podílel na vzniku nových subjunktů:

a) **a+by**

- kompletivní subjunkt

(23) *kterýž snad sobě toho nemyslí, abych v takové vuoli byla anebo v úmyslu, jakož jsem* HynRozpr
220a
,že bych‘

- adjunkční subjunkt, např. účelový

(24) *Vlasta jim da u pití mieru, **aby** tlustosti **zbyly*** Dal
,aby nebyly tlusté‘

b) **kdy+by**

- adjunkční subjunkt podmínkový

(25) *co bychom my vieře křesťanské rozoměli, **kdybychom** jie od svých starost **neposlúchali**?*
ŠtítBud
,kdybychom ji od svých starců neposlouchali‘

c) **by+t’**

- adjunkční subjunkt přípustkový

(26) *Bycht’ pak **měl** s tebou i umříti, nikoli nezapřím tebe* BiblKral 1613, Mt 26,35
,i kdybych měl s tebou umřít‘

Pro vývoj češtiny je příznačná tendence nahradit subjunkt typu 1., tj. *by*, subjunktory typu 2., tj. *aby*, (*i*) *kdyby*, *byť*: tento proces probíhá od konce 14. století.

V rámci téměř všech jmenovaných subjunktů si AuxK zachovává svůj status.

Odlíšnému vývoji však podlehl subjunktory typu **byť**, který svou původní platnost AUXK ztratil, jak demonstrují jeho vlastnosti v nč.:

- *byť* nerealizuje flexi AUXK: výše citovaná věta z *Bible kralické* obsahující formu **bycht' měl umřítí** je v nč. negramatická,
- pokud má sloveso zanořené věty s *byť* formu kondicionálu, vyžaduje realizaci samostatného AUXK

(27) *dokud mi to nikdo nedokázal, nemohu uvěřit opačnému tvrzení, byť bych si to přál sebevíc*
SYN2005

- *byť* nevyžaduje ve své klauzi pouze kondicionálovou formu slovesa

a) indikativ přítomnosti

(28) *Ovšem, inteligent může být kunčoft, byť má loňské sako nebo* (SYN2005)

b) indikativ budoucnosti

(29) *Hlavní problém je v tom, že sedmipatrový dům do vilové čtvrti prostě nepatří – byť bude stát pouze na jejím okraji* (SYN2005)

Tato ztráta kondicionálové platnosti *byť* proběhla v češtině 18. století.

1.6 Zanikající formy

Komparativ **brže**

Brže je komparativ od příslovce *brzo* a znamená ‚spíše‘, ‚rychleji‘.

Stalo východiskem pro vytvoření několika spojovacích prostředků:

a brž, ano+brž, ale+brž, né+brž (> nýbrž)

Počátky těchto spojovacích prostředků spadají do XV. století.

Původně si *brže* uchovávalo v těchto spojeních svůj lexikální význam ‚spíše‘: představovalo výraz, který představoval korekturu toho, co bylo řečeno (ekvivalent nč. *či spíše*).

Společně s výrazy *a*, *ano*, *ale* a s původní zápornou *ne* se uplatňoval v souvětích stupňovacích a odporovacích.

(30) *a tu když sme chtěli... plúti, nedali nám pohané, a někteří brž z nás... i kyji byli* CestLobk

(31) *než že sú Oldřich z Hradce s svú stranú nepatřili konce (sporů), alebrž zřetedlně nekonce sú hleděli a roztrženie* ListářRožmb

(32) *Zajisté mezi jinými věcmi ne tvú silú, pane Telamone, Řekóm paladium dostalo se jest, alebrž skrze mé snažnosti* TrojK

(33) *Slovú neduživí proto, vedlé obecného pověděnie, ač se kto roznemóž v ty dni, nesnadně se zhojí, alebrž umře* Hvězd potom o ní nic dobrého nepovedie, nébrž něčimi ji i přitvořie Štít

(34) *a já budu lékařem tvým, nýbrž já budu životem tvým* KomLab

Postupně došlo k těsnějšímu spojení těchto slov, lexikální význam *brže* se oslabil, až vznikly složené spojky *alebrž*, *anobrž*, *nébrž*.

2. VÝVOJOVÉ TENDENCE

2.1 Ve stč. se ještě vyskytuje řada případů větných spojení bez explicitního vyjádření významových vztahů a bez zjevného gramatického vztahu (juxtapozice):

(35) *sta se druhú noc na zajitřie, jdiechu na jitřní vše bratřie, zjěvi se svatý Prokop* Hrad
,stalo se druhou noc k ránu, když šli všichni bratří na ranní (mši), že se zjevil sv. Prokop‘

2.2 Ve stč. mají spojovací výrazy často mnoho variant

že: *ež, jež, žež...*

nali: *naliť, naliž, naliti, nalet’*

když: *kdy, když(e), když, kdyže, kdyžt’, kdyžto, kehdy, kehdyž(e), kehdyž, kehdyže, kehdyžto*

2.3 Spojovací výrazy si ještě ve stč. drží zbytky svého původního významu:

- některé výrazy měly omezenou distribuci v rámci jednoho typu souvětí – žádný spojovací výraz nebyl základní spojovacím výrazem jednoho vztahu,

Funkční rozdíl

který × jenž

$a \times i$

- a naopak mohly spojovací výrazy vystupovat v celé řadě dalších souvětých typů: *ano*, *naliť*, *ješto*

2.4 Některé spojovací výrazy nebyly vyhraněně koordinační nebo subordinační, zejm. *a*, *ano*, *nali*; některé z nich si tuto vlastnost nesou do nč. (*až*, *nebo(t)*).

(36) *uzříš a já třetí den vstanu* Pas ‚že‘

(37) *čakali jsme světla, naliť tmy* Prok ‚a zatím‘

(38) *uslyšě, naliť pes skučie* Baw ‚jak/že‘

2.5 Spojovací výrazy *j*-ovými kořeny jsou nahrazovány *k*-ovými ()

jam – *kam*

jedyž – *když*

jeliko – *koliko*

vňuž → *jako*

poňudž → *pokudž*

Platí pro všechny slovanské jazyky – v češtině relativně nejvíce výjimek: *jelikož*, *ježto*, *poněvadž...*, zejména *jak* je tomuto procesu navzdory mimořádně funkčně dynamické

2.6 Od 16. stol. dochází k tomu, že v základních typech daných vztahů se prosazuje jeden spojovací výraz bez významového omezení, se kterým se pak doplňují významově specifikované varianty

2.7 U významově vágních a polyfunkčních spojovacích výrazů typu *že*, *když*, *jak* dochází v konkrétních významech k jejich splynutí s korelativními výrazy, a tím ke vzniku nových spojek:

tak + *že* → *takže*

proto + *že* → *protože*

jest-li, *že* → *jestliže*

přesto, *že* → *přestože*

jak mile → *jakmile*